

ההיבט המעמדי של ההתמקמות המזרחית הימנית

תום מהגר

לאחרונה שבה ועלתה הטענה כי החזון השמאלי והליברלי בישראל כשל מכיוון שהוא אוניברסליסטי ביסודו ומתנגש עם תפיסת העולם הפרטיקולריסטית המאפיינת את רוב הציבור. אך למעשה, חזון זה לא כשל מכיוון שמעולם לא יושם כפרויקט פוליטי מקיף בקרב המעמדות המוחלשים בארץ

פברואר 2020

ריאיון שקיים לאחרונה ניסים מזרחי לעיתונאית קרולינה לנדסמן במוסף **הארץ**, ריאיון שמהדהד את מחקרו האקדמי בעשור האחרון, מציב מזרחי שני מחנות מובחנים בעלי מאפיינים מובהקים. מצד אחד השמאל הישראלי, אשר מזרחי מייחס לו עמדות ליברליות, אוניברסליות, שוחרות זכויות אדם, שוויון וחירות. מהצד השני ציבור מזרחי אשר נוטה להצביע למפלגת הליכוד ולימין בכלל, בחירה אשר נובעת מ"עולם משמעות" זהותי יותר, כזה החרד לגורלה של הקהילה, לאחדותה ולאחידותה באופן פרטיקולרי, פטריסטי ונאמן למדינה ולביטחונה. כישלוננו של השמאל הישראלי נובע, לתפיסתו של מזרחי, מעצם החזון הליברלי האוניברסליסטי עצמו, שאינו יכול להתקבל בקרב רוב הציבור בישראל. טענה נלווית של מזרחי היא כי השמאל אינו מצליח להתמודד עם הפער הערכי-אידאולוגי הזה מכיוון שבמובן מסוים הוא אינו מתייחס לפער הזה ברצינות. במקום זאת, השמאל מייחס "תודעה כוזבת" למזרחים ולכל מי שדבק בתפיסות העולם הפרטיקולריסטיות שהוא מציג.

אני שותף לביקורת של מזרחי נגד הטענה בדבר "התודעה הכוזבת" המזרחית. אכן, לעיתים קרובות מופנים כלפי הציבור המזרחי ביטויים כגון "הם מצביעים למי שדופק אותם". ההנחה היא שרק הצבעה למפלגות ה"נכונות" היא בבחינת מעשה רציונלי, שמשקף את האינטרסים הממשיים שלהם. (גם בקרב קהילת הפעילים המזרחים נשמעים לעיתים ביטויים כגון "מזרחי מודע" או "מזרחי ביקורתי", להבדיל

כנראה מהציבור המזרחי הכללי אשר לפי תפיסה זו לוקה באי-הבנה פוליטית). המהלך של מזרחי, אשר מבקש להעניק פשר וערך לפוליטיקה המזרחית לעומת טענת "התודעה הכוזבת", הוא חשוב ביותר בעיניי.

אולם מזרחי אינו מסתפק בכך. כפי שליהי יונה מראה במאמרה "מעבר ל'מעבר לגן ולג'ונגל': על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית", הוא מבקש לטעון כי העמדה אשר נרתעת ואף עוינת את המחנה ה(כביכול) ליברלי נובעת מתוך "עולם משמעות" אשר מאפיין ציבור מזרחי באופן כמעט מהותני, א-היסטורי, ועל כן בלתי ניתן לשינוי פוליטי של ממש. לשם כך הוא מנתק את התפתחותו של "עולם המשמעות" הזה מהקשרו המידי: התנאים ההיסטוריים, הפוליטיים והכלכליים של המדינה והחברה הישראלית.

כפי שיונה מציעה, יש לדחות את התפיסה של המזרחיות כמהות לטובת תפיסה של מזרחיות כמיקום, או ליתר דיוק - מיקום חברתי-כלכלי-פוליטי. כאשר אנו מציבים את "עולם המשמעות" הזה בהקשרו ההיסטורי, מתבהרים הכשלים המרכזיים בטענותיו של מזרחי: אי-אפשר לנתק את תפיסת העולם שהוא מייחס למזרחים בישראל - בהנחה שהיא בכלל מאפיינת את המזרחים באופן הומוגני, כפי שהוא טוען - מתהליכי הדיכוי וההכפפה שהיו מנת חלקם בישראל מאז קום המדינה. למעשה, גם לאחר שנות מפא"י (הלא-ליברליות בעליל) השמאל הישראלי לא יישם פוליטיקה שמאלית או ליברלית אוניברסלית כפרויקט פוליטי מרכזי ביחס למזרחים ולמעמדות הנמוכים בישראל בכלל. על כן אי-אפשר לומר שהחזון השמאלי האוניברסלי כשל, שכן הוא מעולם לא יושם.

לכך יש להוסיף כי שתי הקבוצות הסוציולוגיות שמזרחי מציג מספקות מבט חלקי ביותר על הסוציולוגיה והפוליטיקה של הקבוצות החברתיות בישראל בעשור האחרון: כפי שהפרטיקולריזם והלאומיות משותפים לחוגים נרחבים של החברה הישראלית, באופן שמשתנה בהתאם לתהליכים ההיסטוריים ואינו חופף את החלוקה הסוציולוגית הדיכוטומית של מזרחי, כך גם פוליטיקה שמאלית או ליברלית אפיינה שורה של מאבקים מזרחיים לאורך השנים, שנוסחו מתוך תפיסה של זכויות אוניברסליות והדרישה ליישמן על כלל האוכלוסייה.

ובכל זאת, נותרת השאלה כיצד יש להבין את המיקום הימני של חלק גדול מהציבור המזרחי בישראל. ההקשר המרכזי של שאלה זו הוא כמובן הסכסוך הישראלי-פלסטיני. לא אתיימר לספק כאן את התשובה המלאה והמקיפה לשאלות "המזרחים הימנים", אך כמענה למזרחי אביא דוגמאות אחדות מהתחום החברתי-כלכלי כדי להראות כיצד מדיניות של הכפפה והדרה הביאה חלק ניכר מהציבור המזרחי למצוא מענה למצוקה הכלכלית בתפישות, בפעולות ובזירות פוליטיות לאומיות וניציות.

כבר מראשיתה של התנועה הציונית בארץ עיצב המאבק ההיסטורי על הקרקע - "גאולת קרקעות", "כיבוש האדמה" וכולי - את תמונת המציאות האתנית-מעמדית בישראל. מלחמת 1948 הייתה נקודת שיא בתהליך הזה. לאחר הגירוש וההימלטות של קהילות פלסטיניות ומניעת שיבתן, ממשלת ישראל והמוסדות הציוניים השתלטו על משאבים בהיקף נרחב מאוד. בסיומה של המלחמה רק כ-13.5%

מהקרקעות היו בבעלות המדינה, אך תהליך הפקעה מהיר הוביל לכך שבתוך זמן קצר רוב הקרקעות עברו לידיה של מדינת ישראל ושל ארגונים מטעמה. האפקט הראשון והמידי של תהליך זה היה, כמובן, נישולו של העם הפלסטיני מנכסיו וממולדתו.

בתוך החברה הישראלית עצמה, "חלוקת השלל" שיקפה במידה רבה קווי מתאר אתניים - אשכנזים ו"ותיקים" לעומת קהילות מזרחיות שהגיעו לארץ לאחר המלחמה. כך העמיק הריבוד המעמדי: אליטה בעלת זכויות יתר בתחום הקרקעות והדיור מזה, לעומת מעמד מזרחי מודר ומוחלש מזה. רוב הקהילות שהגיעו לארץ מצפון אפריקה, בעיקר ממרוקו, יושבו מחוץ לרצועה שבין נהריה לגדרה, ולהפך: רוב העולים האשכנזים יושבו בתוך הרצועה הזאת, וכ-50% מעולי פולין יושבו בתל אביב. סמדר שרון מביאה ציטוטים מתוך דיונים שבין משרד הפנים למחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית ובהם נאמר כי קהילות מצפון אפריקה ניתן לשלוח לאזורי פיתוח, ואילו העלייה הפולנית כוללת בעלי מקצוע אשר צריכים להישאר בערים הקיימות ובאזור החוף. בהמשך לכך הוקצו לעיירות הפיתוח, וליישובים הערביים אשר נותרו בארץ, עתודות קרקע בהיקף אפסי בהשוואה למועצות אזוריות שבהן הוקמו קיבוצים, יישובים קהילתיים, מצפים ומושבים. נוסף על כך, ההבחנה בין המקומות שבהם "הוסדרה" בעלות יהודית על נכסים פלסטיניים, בערים דוגמת ירושלים ותל אביב, ובין מקומות שבהם התושבים הוגדרו כפולשים, חפפה במידה רבה את ההבחנה בין אשכנזים למזרחים. ובשעה שביישובים קהילתיים ובקיבוצים, שבהם רוב התושבים הם אשכנזים, מוסדו ועדות קבלה אשר שימרו את ההפרדה בתחום הדיור, מזרחים ממעמד נמוך סבלו וסובלים מדיור ציבורי כושל ומשיכונים רעועים.

משנות החמישים ואילך המחאה המזרחית זיהתה את המדיניות הממסדית הגזענית של מפא"י ואת תוצאותיה החמורות בקרב הציבור המזרחי, ודרשה תיקון מידי של המצב. במסמך המכונן של "ליכוד יוצאי צפון אפריקה", שלימים, בשנת 1959, יובילו מנהיגיו את המחאה בוואדי סאליב, נכתב כי על הממשלה לפעול לטובת "דיור אנושי לכל משפחה, חיסולן המידי של כל המעברות, חיסול משכנות העוני, בניית רווקיה לחיילים משוחררים ולרווקים מחוסרי בית". זאת נוסף על דרישות בתחום החינוך, חיסולה של האפליה והפרוטקציה, ביטול ההפרדה העדתית בתחום הדת, ביטול הממשל הצבאי שהוחל על האזרחים הערבים ושוויון זכויות אזרח, הגדלת קצבאות זקנה, חופש ביטוי ועוד. קצת יותר מעשור לאחר מכן, מחאת "הפנתרים השחורים" שיצאה משכונת מוסררה בירושלים בשנת 1971 השתמשה באותו מונח, "משכנות עוני", לתיאור מצוקת הדיור בקרב הציבור המזרחי בישראל: "יחסולו משכנות העוני מיד, לתת שיכונים לזוגות צעירים בצורה שתאפשר להם לבנות את עתידם בצורה נאותה, תיפסק בניית ריכוזים בצורת 'גטו לשחורים' כגון הקטמונים, אין להוציא אדם מדירה שחי בה או פלש לתוכה, אלא דירה תמורת דירה". בכרוז מוקדם יותר נכתב "די לישון עשרה בחדר". פעילים במחאה אשר טבעו את המושג המכונן "או שהעוגה תהיה לכולם או שלא תהיה עוגה" ציינו כי בשכונת ימין משה שבירושלים תושבים מזרחים הוגדרו כפולשים ופוננו לטובת אשכנזים מבוססים. קשה שלא לתאר פוליטיקה מזרחית זו כמנוסחת במונחים שמאליים-אוניברסליים.

על רקע זה, הקשר בין עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 ובין התנגדות הציבור המזרחי לזכויות היתר בשנים שקדמו למהפך הוא קשר מוכר ומקובל בדיון הציבורי, ולרוב הוא מומשג במובן הצר של טינה היסטורית למפא"י. בבואנו להבין את הבחירות הפוליטיות של הציבור המזרחי בארץ עלינו להביא

בחשבון את האיבה הכמעט קולקטיבית של ציבור מזרחי רחב בישראל למה שנתפס בארץ כשמאל בעקבות שנים ארוכות של גזענות ממוסדת.

אולם ככל שההיבטים האלה חשובים, הם אינם מספרים את כל הסיפור. גם שלטון הליכוד עצמו תרם להתחזקותו המעמדית של הציבור המזרחי בישראל. כך למשל, ארז מגור מראה במאמרו "הוויתור המוקדם של הליכוד על ארץ ישראל השלמה" כי הליכוד קידם את פרויקט ההתנחלויות והביא להתרחבותו אחרי עשור של גידול איטי יחסית, בראש ובראשונה על רקע מצוקת דיור שרפורמות הליברליזציה שלו יצרו. אולם התנחלויות הרווחה בגושי ההתנחלויות לא היו רק תגובה למשבר חדש - הן גם נתנו מענה לבעיה כלכלית-חברתית עמוקה וותיקה יותר, תוצאה של שלושה עשורי אפליה שיצרו מעמד מזרחי נמוך ומוכפף. ה"עוגה" המדוברת לא חולקה באופן הוגן בתחומי 48', שם נותרה הפריבילגיה האשכנזית בתחום הקרקעות והדיור על כנה, אך מעבר לקו הירוק נוצרה עתה "עוגה" חדשה שלווה במשכנתאות ממשלתיות נדיבות ובסבסוד רחב, שהיטיבו לראשונה במידה רבה גם עם משפחות מזרחיות. זוהי אפוא דוגמה לזיקה שנוצרה בין ציבור מזרחי רחב לימין ולליכוד, בפרט על רקע הפערים המעמדיים ההיסטוריים שהתהוו לאחר קום המדינה.

אם כך, בעוד התזה של מזרחי מבקשת להציב זה מול זה שני מחנות - מזרחים ואשכנזים - בעלי אתוסים פוליטיים הפוכים ומנוגדים, התהליכים בתחום הקרקעות והדיור המתוארים כאן מאפשרים לנו להימנע משימוש בביטויים מכובסים כגון "הזכות לקהילה"; בפועל, בשני המקרים - לאחר 1948 ולאחר 1967 - יושמו צורות שונות של התיישבות יהודית על בסיס נישול קהילות פלסטיניות והדרתן מהזכות לדיור ולבעלות על קרקע.

כמו בתחום הדיור, גם בתחום החינוך והתעסוקה הותוותה המדיניות המפלה והמפרידה כבר מתחילת דרכה של המדינה. מערכת החינוך נוקטת עד היום מדיניות הסללה ומנתבת שיעור גבוה מבני ובנות הנוער המזרחי ללימודים "מקצועיים", בה בשעה שבאזורים שבהם קיים רוב אשכנזי, שיעור גבוה מהתלמידים והתלמידות מסיים לימודים עיוניים. עוד ב-1945 דיבר אליעזר ריגר, מהוגי החינוך המקצועי ולימים מנכ"ל משרד החינוך, על ההפרדה הנחוצה בין מזרחים לאשכנזים בבתי הספר: "הנהגת מגמה לפני מקצועית עלולה להביא ברכה מיוחדת לבני עדות המזרח, שהרי [...] הילדים בני עדות המזרח, ולכל הפחות רבים מהם, אינם יודעים להעריך לימוד מופשט והם אינם מסוגלים להפיק תועלת ניכרת מלימוד בלתי מעשי". שר החינוך דאז, זלמן ארן, דגל בתפיסה דומה: "אני מחשיב מאד את בית הספר העיוני, אולם אין בלבי ספק כי בתנאי המדינה בשלב זה עדיין יש עדיפות לבית הספר המקצועי. לא הייתי רוצה שבעיירות הפיתוח ייתפסו לסנוביות הזאת להכניס את הילד לבית הספר התיכון אפילו הוא מחבל בילד".

מדיניות ההסללה משליכה באופן מובהק על שיעורי ההשכלה הנמוכים בקרב מזרחים לעומת אשכנזים, באופן שמנע עד כה מרוב המזרחים להשתלב באקדמיה, והיא מתקיימת במידה ניכרת עד היום. מדוח של מרכז אדוה מ-2015 עולה כי שתי רשתות החינוך המקצועי הגדולות בישראל, אורט ועמל, פרושות

בעיקר בפריפריה הגאוגרפית והכלכלית של ישראל. מתוך 159 בתי ספר של שתי הרשתות הללו, 113 (71%) נמצאים ביישובים שהדירוג החברתי-כלכלי שלהם נמוך: 35 ביישובים ערביים, 43 בעיירות פיתוח ו-35 נוספים ביישובים אחרים המדורגים באשכולות חברתיים-כלכליים 1 עד 5. בהמשך לכך, מחקר שערכו ינון כהן, נוח לוין אפשטיין ועמית לזרוס בנושא שיעורי השכלה בדור השלישי מלמד כי שיעור בוגרי ובוגרות תואר ראשון בקרב הקבוצה האשכנזית גבוה בכ-20% מזה שבקרב הקבוצה המזרחית. החוקרים מעריכים כי למזרחים יידרשו בין ארבעה לחמישה דורות להתגבר על הפער הזה.

אחד ממוקדי התעסוקה שמשכו לאורך השנים מעמד מזרחי נמוך זה, שלא הייתה לו גישה להזדמנויות תעסוקה הדורשות רקע אקדמי, הוא הצבא ומנגנוני הביטחון הישראליים. אורנה ששון-לוי, במאמרה "גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול", מסבירה בין היתר כיצד השירות הצבאי, גם אם בדרגים זוטרים, עשוי לאפשר מסלול תעסוקתי ולסייע לתמיכה כלכלית במשפחה:

כמי שלמדו בבתי ספר מקצועיים, רובם ללא תעודת-בגרות, רוב החיילים בתפקידים אלה אינם רואים את עצמם ממשיכים להשכלה גבוהה. כוח העבודה הפיזי שלהם והמקצוע שאותו הם רכשו בתיכון עלולים אם כן להיות המשאבים העיקריים שיש בידיהם כדי להבטיח קיום כלכלי, ומשום כך חשוב להם לפתח את המשאבים העומדים לרשותם כבר מגיל צעיר [...] גם חיילים הממשיכים לשרת שנים מספר בשירות-קבע מסבירים זאת בשיקולים כלכליים בעיקרם. הם בוחנים את הצבא על פי אמות מידה השמורות בדרך כלל למקום עבודה כגון האפשרות לקבל הכשרה מקצועית, הטבות סוציאליות, טיפולים רפואיים, טיפולי שיניים ועוד.

גם יגיל לוי מראה כיצד הצבא עשוי להוות זירה המפצה על שוליות מעמדית. בספרו **צבא אחר לישראל:** **מיליטריזם חומרי בישראל** לוי סוקר ומנתח את התהליך ההיסטורי אשר החל עם התרחקותה של הקבוצה האשכנזית-חילונית מהצבא, כאשר השירות הצבאי חדל לענות על אינטרסים מסוימים כבעבר, ומתאר כיצד הוואקום שנוצר בצבא התמלא בקבוצות מודרות אשר ביקשו לתת תוקף לתביעותיהן החברתיות דרך שירות צבאי. לפי לוי, נוצר עימות בין הקבוצות: הקבוצה האשכנזית הובילה תהליך דה-מיליטריזציה והחלה לחתור אל אופקים כלכליים-גלובליים, ואילו הקבוצות הפריפריאליות והסמי-פריפריאליות מצאו בשירות הצבאי פוטנציאל למימוש האינטרסים הכלכליים והחברתיים שלהן.

בהמשך למחקרים האלה, את שיעור המזרחים והמזרחיות הגבוה בשירות המשטרה או בשירות בתי הסוהר אפשר להסביר בכך שבהיעדר אופק תעסוקתי שמצריך השכלה גבוהה, תעסוקה מסוג זה מציעה תנאים כלכליים יציבים. ההשתלבות במנגנוני הביטחון, בצבא הקבע למשל, עשויה אפוא לשמש מפלט ממצוקה של כינון ותעסוקה, כפי שהתנחלות הרווחה שימשה לרבים מפלט מבעיות דיור בתחומי ישראל. בשני המקרים אפשר להסביר את התהליכים על רקע פערים מעמדיים בין אשכנזים למזרחים. כך, מה שמכונה במחקריו של מזרחי "עולם משמעות" אנטי-ליברלי ופרטיקולרי מעוצב במידה רבה מתוך הקשרים חברתיים-כלכליים המשוקעים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. זירות אשר נתפסות

כימניות, לאומיות ומובילות קו בדלני מול פלסטינים - פעם התנחלויות מעבר לקו הירוק ופעם שירות במנגנון הביטחוני - עשויות להתגלות כעוגן המשמש אוכלוסייה מזרחית לשיפור עמדות בחברה הישראלית.

בהקשר זה יש לציין גם את כניסתם המסיבית של עובדי יוממות פלסטינים תושבי השטחים הכבושים למעגל העבודה הישראלי לאחר 1967. על פי מחקרם של נח לוין-אפשטיין ומשה סמיונוב "חוטבי עצים ושואבי מים: ערביי השטחים בשוק העבודה הישראלי" (1987), הצטרפותם של העובדים הפלסטינים שיפרה משמעותית את מעמדם של המזרחים. בשנת 1969 כ-42% מיוצאי אסיה ואפריקה הועסקו בעבודות בלתי מקצועיות או חצי-מקצועיות, אך ב-1982 שיעורם עמד על כ-25%. החוקרים מציינים כי "עקב ריכוזם של ערביי השטחים במספר קטן של עיסוקים בתחתית הסולם התעסוקתי לא זו בלבד שאין הם נתפסים כאיום עבור רוב הישראלים, אלא, במקרים רבים, אף מתייחסים אליהם כאל 'משחררים' מן העבודות ה'בזויות' והבלתי-מתגמלות".

בספרו של עמוס עוז **פה ושם בארץ ישראל** מופיע דיאלוג בין עוז לתושב עיירת הפיתוח בית שמש, המטיח בו כהד של הדברים שלעיל:

אם יחזירו את השטחים, הערבים יפסיקו לבוא לעבודה, על המקום אתם תחזירו אותנו להיות פועלים שחורים כמו פעם. אפילו, רק בשביל זה, אנחנו לא ניתן לכם להחזיר את השטחים. וזה חוץ מהזכויות שיש לנו מהתורה וחוץ מהביטחון. תראה: הבת שלי היא היום עובדת בבנק ויש ערבי שבא כל ערב לנקות את הסניף. כל מה שאתם רוצים, זה לראות אותה נזרקת מהבנק לעבוד על איזה מכונת טקסטיל או שהיא עוד פעם תעשה את הספונג'ה במקום הערבי. כמו שאימא שלי היתה עובדת ניקיון אצלכם. בשביל זה שונאים אתכם פה. כל זמן שיהיה בגין בשלטון, הבת שלי בטוחה בבנק. אם אתם תחזרו, ישר תורידו אותה למטה.

כלומר, המשך שלטון הליכוד והשליטה בשטחים משמשים ערובה מפני האיום לשוב למעמד נמוך יותר ולתחרות כלכלית מול פלסטינים אזרחי ישראל. כיום הטענה הזאת כבר אינה רלוונטית, אך זוהי דוגמה נוספת המראה כיצד צמחה ה"ברית" של המזרחים עם מפלגת הליכוד גם מתוך תנאים חומריים קונקרטיים, המשוקעים ביחסי הכוח שבין הקבוצות השונות בחברה הישראלית ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. זאת בניגוד לעמדתו של מזרחי, שלפיה הברית הזאת מבוססת על עמדה אנטי-ליברלית חוץ-היסטורית כמעט.

לצד ההיבטים החומריים שהוצגו כאן, כאשר הליכוד בראשותו של מנחם בגין עלה לשלטון החל להתהוות שיח אתנו-לאומי חדש שגייס את השוליות החברתית-כלכלית של הציבור המזרחי לתמיכה בימין. ששון-לוי מציינת במחקרה לעיל, בהמשך להמשגה של גרשון שפיר ויואב פלד את הריבוד האזרחי בישראל, כי חיילים שראיינה נטו להביע ביקורש את עמדות ימניות אם הגיעו מרקע מעמדי נמוך: "הימניות [עולה] מהשיח האתנו-לאומי כסוג של פיצוי על השוליות המעמדית שלהם בחברה הישראלית, בכך שהיא מאפשרת להם להציג את עצמם כמשתייכים ללב הקונצנזוס הישראלי בזכות היותם יהודים".

את הטענה הזאת אפשר לייחס גם לציבור מזרחי רחב יותר בישראל. רגע דרמטי שמבטא את התהליך הזה הוא תגובתו המפורסמת של מנחם בגין ל"נאום הצ'חצ'חים" של דודו טופז. במענה לטופז, שחזר על הטענה שאת השירות הצבאי המשמעותי עושים מצביעי המערך – "החיללים ומפקדי היחידות הקרביות" – להבדיל מה"שין גימלים של הליכוד", כהגדרתו, בגין תיאר את התאבדותם של עולי הגרדום מאיר פיינשטיין ומשה ברזני בצינוק הבריטי באמצעות אחיזתם המשותפת ברימון מתפוצץ: "אשכנזי? עיראקי? יהודים! אחים! לוחמים!". בכך הרחיב בגין את השיח האתנו-רפובליקני העברי אל קולקטיביות יהודית שדוחה את ההיררכיה הפנים-יהודית אך מחזיקה בהיררכיה האתנית הכוללת: "כולנו אחים, כולנו יהודים, כולנו שווים, כולנו!". הניסוח המחודש הזה לזהות יהודית לאומית גם התמודד עם התפיסה הציונית שראתה במזרח ובזהות הערבית, לרבות זו שהייתה מנת חלקן של קהילות יהודיות יוצאות מדינות ערב ואסלאם, איום על האתוס המערבי והמודרני שהיה אמור להתממש דרך מדינת ישראל.

הצגתי כאן כמה דוגמאות היסטוריות המציבות את "עולם המשמעות" המזרחי בהקשר חברתי, כלכלי ופוליטי. אולם אני סבור כי היומרה להתחקות אחר עולם משמעות אחיד וקבוע נדונה מלכתחילה לכישלון. לכל היותר ניסיתי להסביר כיצד ציבור מזרחי רחב מצא פתרונות מסוימים למצוקה כלכלית בזירות או בעמדות אשר נתפסות כאנטי-ליברליות, לאומניות ואף גזעניות, אך אין בכוונתי לטעון כי זהו "עולם המשמעות" המזרחי. מעבר לכך, ייתכן כי בחינתן של סוגיות מעמד ואתניות בחברה הישראלית תאפשר לפתוח אופקים חדשים גם בסכסוך עם העם הפלסטיני, סכסוך שניזון עד היום מהפערים המעמדיים הפנים-ישראליים.

תום מהגר הוא מנהל תוכניות בתמת גלובליזציה וריבונות במכון ון ליר בירושלים, עמית בבית הספר לדתות של אוניברסיטת הרווארד ומנחה קבוצות "נכבה, אשכנזים ומזרחים" בעמותת "זכרות".
